

ОТЕЧЕСТВО ЛЮБЕЗНО

Долината на река Торлашки Лом

Еберхард Унгжиян

Познавах този ръкав-приток от речната система на Ломовете отначало само по стари карти. Такава например е показана в класическия труд на Карел Шкорпил „Опис на старините по долината на р. Русенски Лом“ (1914).

Шкорпил е обикалял на кон и пеша, с местни водачи, и е снимал с мехова камера на плаки. А ние пътуваме с високопроходима кола 4 × 4 и снимаме с дигитални камери. Ето как се променя светът!

Дядо Шкорпил е начертал точните си карти на топографска основа. Но след войната те бяха обявени за „секретни“ и поради това ни бяха недостъпни. Така и не успях да издействам достатъчно подробна карта на Ломовете, за да мога да нанеса местата на гнездене на малкия бял /египетски лешояд, черния щъркел, пък и на други важни обекти на наши проучвания. По наша преценка лешоядите бяха към 25 – 30 двойки по цялата долина на Ломовете. И така си останаха нерегистрирани. А днес е късно – някога многобройната му популация се стопи да една двойка. За щастие поне черните щъркели оцеляха в малко повече от десетина двойки.

Едва след 1990 г., след настъпване на „Великите промени“, Дирекцията на Природен парк „Русенски Лом“ успя да издаде нова карта на парка на топографска основа, както си му е редът и както се прави във всички държави на съвременно ниво. А сега за Торлашкия Лом. Старото име на селото е Торлак, преименувано през 1934 г. на Цар Калоян и отново прекръстено през 1951 г. на Хлебарово, по името на един деец от т.нар. нелегален период (1942 – 1944). Едва през 1981 г., когато беше обявен за град, му върнаха полагаемото име.

Рекичката, минаваща през селото, освен Торлашки Лом се е наричала още и Долап дере. Под това название се разбираха различни водносилови съоръжения – воденици, тепавици, гаращи и други, използващи един енергоносител, който днес водим като „възобновяем“. Да – ама не, както се изразяваше навремето един

Еберхард Унджиян е роден в Берлин (1934), завършил специалност „Биология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Работил като зав.-отдел „Природа“ в Историческия музей в Русе (1960 – 1994). Теренен биолог, фотограф, пещерник.

популярен наш телевизионен коментатор. Я идете в Лудогорието (Делиормана) и вижте дали го има този източник на енергия? Един от ръкавите на суходолието Канагьол се нарича до ден-днешен Дермен дере, т.е. „воденичния дол“ – по водениците, които са действали през миналите столетия до към Първата световна война. В името на истината, трябва да отбележим, че и там вода понякога има – при топене на снеговете (ако паднат достатъчно) или след проливен дъжд. Ама за воденици и гума да не става! Причината? Прогресивното, продължаващо и до днес изсичане на горите, грижещи се за равномерното разпределение на годишните валежи.

Само около Торлак поради увеличение броя на населението след края на XVII в. започват интензивно да заместват разполагаемите гори със селскостопански площи. До края на XIX в., т.е. вече след Освобождението, площта им е съставлявала 1500 хектара. Процесът на изкореняване на горите, разбира се, продължавал и днес селището разполага с 4200 ха обработваема земя – за сметка на изчезналите гори!

В картата на Дяго Шкорпил (както и на много други места по долината на Ломовите) тези воденици са ясно обозначени. По Долап дере се наброяват таман 15! Кое то говори за постоянен и достатъчно голям дебит на тази вече съвсем скромна рекичка. А днес и основите им не могат да се намерят.

След изсичането на гората за добиване на нови орни земи и пасища тя някак успява да се възстанови само по склоновете със северно изложение, макар рядка и издънкова. Но по тези, гледащи на юг, поради силното слънчево греење (ние казваме инсолация) най-много се закрепва трънлив храсталак. Ето как наклонът и изложението влияят на състава на растителността. А те най-точно се установяват с помощта на компас. Откъм изток в долината се влива суходолие Монастирски боаз. Вдясно от нас се издигат невисоки скали. На десетина метра над пътеката се вижда четириъгълен отвор. Торлашкият манастир е описан за първи път от Дяго Шкорпил и изследван подробно от археолога Ара Маргос.

Както повечето скални манастири по Ломовите, той датира от времето на Второто българско царство. Но при проведените разкопки А. Маргос е намерил археологически материали и от по-ранно време – керамика от праисторията, Античността, Първо и Второ българско царство. По време на последното отшелническото движение е било силно проявено – по Ломовите се начитат над 300 отделни келии, скитове или цели манастирски комплекси.

Манастирчето се състои от две помещения, получени от разширение и дообработка на съществуващи пещери – църква и

келия (3,60 × 3 м). Църквата е малка (7,20 × 4,10 и висока 2,70), с апсида, някога преградена с иконостас, както е правило при православните църкви. Дупките на дървената конструкция още личат в скалата. По стените, макар и в много лошо състояние, са запазени три издраскани надписа графити: „Воислав“, втори, от който трудно може да се дешифрира само „Господи“, и трети съвсем повреден. Според А. Маргос евентуално може да се възстанови като „Аз протопоп К... (да кажем Константин?)“. Откритият наблизко гроб би могъл да е на отшелник, живял и погребан тук.

Тъй като долината е всечена във варовик, тук ще намерим и много от формите, характерни за карста. В началото долината е дълбоко врязана, със сравнително стръмни склонове, обрасли с гора. Едва след някой километър и свършването на скалите отгясно на пътя долината се отваря и става по-широка. С ножа си разчистваме пътя през копривата, израсла значително над човешки бой. И пàри, ама яко!

Рекичката прави голям завои на юг. Отляво, откъдето реката, се откроява помпена станция, изоставена и разрушена – тъжен паметник на безстопанственост и безотговорност. Електропроводите към нея, разбира се, са откраднати, а изолато-

Червеногърбата сврачка
(*Lanius collurio*)

Белоопашат мишелов

Земеровка

Таралеж

Червенокръста лястовица

рите изпочупени. Човек се пита – те пък на кого са пречели? Пътеката продължава по десния бряг на реката. Но ние, имайки предвид по-нататъшния път до Писанец, се прехвърляме на левия бряг. Има (по-точно имаше) и минушка, както наричат мостчетата, по правило от някое по-голямо отсечено и прехвърлено през рекичката дърво. Но ние предпочитаме да прецапваме през водата. Дървото е нестабилно и няма да е приятно да се изкъпем заедно с раниците. За целта си събуваме обувките и запретваме крачолите. За по-сигурно се подпираме на някой клон. И продължаваме нататък. И тук имаме интересни срещи и наблюдения. След като през лятото на 1977 г. при Иваново за пръв път видяхме двойка от нов вид за нашия край, белоопашат мишелов, който дотогава обитаваше само Южна България, го срещнахме и тук. Рисунките (винаги така си документирам нещо ново, за да мога и по-късно да сверя констатациите си) показват колко е красив! Гледах го със захлас цели 5 минути с бинокъла.

Знаем селската лястовица като обитател на селищата. Лепи гнездото си от топчици кал, вътре в помещението – ако има свободен достъп през отворен или счупен прозорец – понякога

и отвън, но винаги и задължително под защитата на покрив. По изключение можем да я срещнем и в първично местообитание (хабитат), а именно на скали, но разбира се, пак на закрито. От една статия в чуждия научен печат става ясно, че това се наблюдава и в грузи страни. Ние сме я виждали в помещенията на някои от скалните манастири или входа на пещери. Именно в една такава пещера по левия бряг на Бели Лом, след вливането на Торлашкия Лом при големия завои преди Писанец, има една малка пещера почти на нивото на заливната тераса. Дълбока е около 7 – 8 и висока към 4 м.

Там преброихме общо 29 (!) гнезда на селска лястовица. Отчасти разрушени – най-вероятно с хвърлени камъни от „културни наши съграждани“. Някои заети от вработата като „вторични наематели“, което си личеше от многото пера. В дъното тава нът се смъква до човешки бой. Но независимо от това две двойки лястовички си бяха построили там гнездата, толкова на ниско, че могат да се стигнат с ръка. На самия вход като „гарнитура“ се мъдреше и едно гнездо-реторта на червенокръста лястовица, също очевидно разрушено частично от хора.

Гнездата и самата птица познавам добре. Полетът ѝ се характеризира с внезапни поврати и стремителни пикирания, чак да ти пресече дъха. За разлика от бреговата лястовица, украсена с широка кафява ивица през гърдите, скалната е равно сиво-кафява отдолу. При разперване на опашката си личат особено добре, ако наблюдателят гледа нагоре, кръгли петна, като „прозорчета“, от прозрачни пера. Самото гнездо досущ прилича на това на селската, но с тази разлика, че ги няма висящите навън сламки.

Там, където все още властва „Царят на нощта“ – най-едрата наша сова, можем да открием акуратно очистената кожа на ежко-бежко. Бухалът, привлечен от шума на ровенето на таралежа, го напада направо. И ежко-бежко се свива на бодливо кълбо. Но хищникът го сграбчва със страшните си нокти и през бодлите го убива. След което

започва да го изяжда откъм незащитения корем. Веднъж ни попадна друга картина, направо невероятна! По Бели Лом над Нисово намерихме полуизядена кожа от таралеж и много пера от... бухал. Кой го беше оскубал??? Картинката се изясни от няколко пера и неизядените останки от бухала. Големият ястреб, не по-малко свиреп хищник, го беше изненадал, вероятно отзад и отгоре, беше го сграбчил на свой ред и беше превърнал ловеца в плячка! За мен това беше истинска сензация!

Че вълци обитават Ломовете, е известно. Самите зверове не съм имал възможност да видя на живо. Но през шестдесетте съм снимал отровени вълци (на стрихнин, по време, когато още се водеше тази незаконна и неразумна „борба с вредните хищници“), донесени ни от държавното ловно стопанство „Воден“, Разградско. С тях сме поддържали дълги години тесни връзки. Оттам беше зубърът, показан в някогашната експозиция на отдел „Природа“. Снимал съм другаде и разкъсана от вълци овца, „дообработена“ от скитащи безстопанствени кучета. И стъпки – в Родопите. Няма начин да ги сбъркате с тия на куче! Даже не е необходимо да си вещь „следотърсач“ като знаменития Дерсу Узала. Стъпалото на вълка е стегнато – не отпуснато като кучешкото. Затова следата е продълговата – по-скоро елиптична, и пръстите са прибрани, особено двете предни. Има известно разстояние между задните им краища и предните на третия и четвъртия, така че между тях може да се помести тънка клечка. Докато стъпката на куче е по-скоро кръгла и пръстите са разперени. Горното „упражнение“ при кучето не може да се изпълни – върховете на третия и четвъртия пръст малко се покриват със задните краища на двете предни лапи. Изпращанията на вълка са доста дебели, около 2,5 см и дълги 6 – 10 см. И задния край е тъп, не изострен, както при лисицата. На цвят са сиви, почти бели от парчетата силно натрошени кости. И те съдържат най-често ... косми на гризачи (както при лисицата!).

Запуските ми почти без изключение датират от есенните месеци. В природата по това време често можете да намерите на или покрай пътя мъртви земеровки. Вниманието – донякъде приличат на мишки. Затова по практически съображения, а и поради малкия им ръст ги водим като „гребни бозайници“ – това не е систематическа категория! Земеровките се отличават по кожухче като кадифе, къса опашка и остра муцунка. Отвън изглеждат невредими. Но при гране се установява, че са убити от бозайник – дива котка, лисица, пор или друг. Земеровките имат отстранени на тялото жлези със силна мускусна миризма. Хищникът обикновено установява това, когато вече е късно и тъкмо затова ги изоставя. Обратно – грабливите птици и совиците – на тях поради липса на обоняние тази миризма не им пречи – не само ги улавят, но и ги поглъщат.

У нас земеровките са седем вида, като етруската земеровка (*Suncus etruscus*) се намира рядко само по Черноморието, голямата водна – в планините, а останалите и в нашия край.

При последното посещение за наше учудване видяхме ръжлив напръстник (*Digitalis ferruginea*). Напръстниците са ползвани в народната и официалната медицина поради съдържанието на укрепващи сърдечната дейност гликозиди. Цветовете на всички са наредени като едностранен грозд. Четири вида от този род украсяват горите и поляните, а пети, червеният, или пурпурен,

Червен глог

Черен глог (*Cr. Pentagyna*)

Ръжлив напръстник (*Digitalis ferruginea*)

се отглежда като декоративен по градините.

Цветовете на вълнестия (*D. lanata*) са бледокафяви с морави жилки и доста космати листа и е обикновен по нашите поляни. В планината съм снимал едроцветния (*D. ambigua*) с жълти цветове. Но не очаквах тук и ръжливия – с ръжливо или жълто-кафяво венче.

В равнинните части на България се срещат два вида глог. По подобие на напръстниците, намират приложение в народната и официалната медицина като средство за укрепване на сърцето. Докато обикновеният, или едноплодник (*Crataegus monogyna*) расте кажи-речи във всяка гора и храсталак, най-често по крайнините като слънцелюбив, то черният (*Cr. pentagyna*) се оказва значително по-рядък. При всичките си странствания из България сме срещали само отделни екземпляри от черния. Колегите ботаници също ми потвърдиха този факт. При нашите прохождения на Торлашки Лом успяхме да открием цяла група от този рядък вид и много му се зарадвахме.

Имената им са дадени по баграта на плодовете, съответно червени или черни (понякога лилаво-черни или черно-кафяви). Листата им се отличават с дълбоко врязаните си дялове. Много пойнати птички, особено червеногърбата сврачка (*Lanius collurio*), една от най-многобройните, си вият гнездата по предпочитание под защита на острите му шипове. Народната поговорка „От трън, та на глог“ никак не е случайна! ■